

Л. Л. Колесникова

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

**Традиції й новаторство в семантичній організації слова-символу калина
(на матеріалі поетичної мови)**

Колесникова Л. Л. Традиції й новаторство в семантичній організації слова-символу калина (на матеріалі поетичної мови). У статті розглянуто семантичну організацію традиційного українського символу калина, що представлений у поетичній мові, проаналізовано його символічне значення. У сучасній поетичній структурі зафіксовано послаблення парадигми „калина – дівчина”, що залежить від зниження рівня антропоморфного фону поетичного тексту. Доведено, що на формування вторинної семантики слова-символу калина впливає психологічний стан автора. Визначено семи ‘занедбання національних витоків’, ‘штучне викоринення національного’, ‘неперервність життя’, ‘продовження роду’, ‘відродження’, ‘краса’.

Ключові слова: слово-символ, традиційна й похідна сема, семантика, поетична мова, контекст, антропоморфний фон, метафора.

Колесникова Л. Л. Традиции и новаторство в семантической организации слова-символа калина (на материале поэтического языка). В статье рассмотрена семантическая организация традиционного украинского символа калина, который представлен в поэтическом языке, проанализировано его символическое значение. В современной поэтической структуре зафиксировано ослабление парадигмы «калина – девушка», что зависит от снижения уровня антропоморфного фона поэтического текста. Доказано, что на формирование вторичной семантики слова-символа калина влияет психологическое состояние автора. Определены семы ‘запустение национальных истоков’, ‘искусственное искоренение национального’, ‘непрерывность жизни’, ‘продолжение рода’, ‘возрождение’, ‘красота’.

Ключевые слова: слово-символ, традиционная и производная сема, семантика, поэтический язык, контекст, антропоморфный фон, метафора.

Kolesnykova L.L. Traditions and Novelty in the Semantic Organization of the Word-Symbol Kalyna (on the material of poetry). The article deals with the semantic organization of the traditional Ukrainian symbol kalyna, which was presented in the poetry. Its folkloric and symbolic meaning was analyzed. In modern poetic structure the weakening of paradigm „kalyna – girl” was noted depending on the lowering the level of anthropomorphic background of poetic text. It was proved that the psychological author’s state much influences on the developing secondary word-symbol kalyna semantics. The following semes were determined, such as ‘desolation of national sources’, ‘artificial extermination of the nationals’, ‘life continuity’, ‘family prolongation’, ‘rebirth’, ‘beauty’.

Keywords: word-symbol, traditional and original sam, semantics, poetic language, context, background anthropomorphic, metaphor.

Проблема дослідження словесного символу, визначення його місця в житті людини й суспільства сягає давніх часів. Його наукове обґрунтування й прикладне вивчення базується на основних теоретичних засадах і студіях А. Белого, В. В. Виноградова, Е. Кассирера, М.І. Костомарова, О. Ф. Лосева, М. М. Маковського, О. О. Потебні, Е. Сепіра й розвивається в мовознавчих працях З. С. Василько, С. Я. Єрмоленко, В. С. Калашника, З. Б. Лановик, О. І. Сімович, О. С. Таран, М. І. Філона, О. В. Шелестюк та інших.

Вивчення словесного символу в структурі всієї національної специфіки зумовлює й дослідження рослинної символіки, якнайповніше репрезентованої не лише в українській народній поезії, але й у поетичній мові кінця ХХ століття. Тому аналіз лексичного значення й семантичного наповнення традиційного українського символу *калина* як

компонента національної свідомості народу є актуальним.

Мета наукової розвідки – з’ясувати особливості лексико-семантичної організації слова-символу *калина*, що передбачає дослідження культурного компонента, номінативного значення й асоціативних рядів аналізованої лексеми.

В українській мові слово *калина* відоме зі значенням „кущова рослина родини жимолостевих, що має білі квіти й червоні ягоди” [10:76], лексема спільноіндоєвропейського походження. А. Л. Багнюк пояснює назву *калина* від слова *калити*, тобто загартовувати. У цьому процесі воєдино зливаються дві могутні стихії – вогонь і вода – і сходяться вони в найміцнішій речовині – металі [1:202]. Можливо, саме через це *калина* завжди червоного кольору: і в сірі тумани, і в холодні зливи, і в нещадні суховії, і в люті морози.

Припускаємо, що в підсвідомості українців *калина* – найтипівіший і найпоширеніший символ України, батьківщини; дівочої краси, любові, кохання, вірності; гармонії життя та природи; материнства; плідності; нескореності й стійкості; шанування традицій, звичаїв, символ вогню, сонця; неперервності життя.

Глибоко народним символічним значенням лексичної одиниці *калина* є „красива дівчина” (як зовнішньо, так і внутрішньо). О. О. Потебня в основу зв'язку лексем *дівчина* й *калина* поклав сему ‘красна’ на підставі її належності до паралелі *вогонь – світло*: „Калина стала символом дівчини тому ж, чому дівчина названа красною, за єдністю основного уявлення вогню-світла в словах: дівчина, червоний, калина” [8:286].

В українській народній поезії спостерігаємо активізацію семи ‘краса’ стосовно інших семантичних нашарувань. Це зумовлено глибоким ліризмом і міцним антропоморфним фоном поетичної системи. За слушним зауваженням Ш. Баллі, „людина постійно приписує всім предметам зовнішнього світу риси й прагнення, властиві її особі” [2:221].

У сучасній поетичній структурі фіксуємо послаблення парадигми „калина – дівчина”, у зв'язку з чим потенційна сема ‘краса’ відходить на другий план. Залежно від контекстуальної сполучуваності символічна одиниця *калина* набуває різних сем. У поєднанні з дієсловами негативного емоційного змісту на зразок *ламати, рубати, гнути* негативну маркованість має весь текст: *Ніч упала на долину, / На батурицьку руїну. / Всю поламано калину, / Всю потоптано країну* [6:9]. Дієслово *поламано* характеризує зовнішній, насильницький вплив на *калину*, що активізує негативну конотацію семи ‘руйнування’. Цьому слугує й паралельна образна картина поезії „*всю потоптано країну*”.

У поетичному тексті значення лексеми *калина* може й не виходити за межі свого номінативного значення, а її семантика є традиційною, напр.: *Вже і наша калина цвіте не для нас, / І прабатьківська мова – в архіві. / І чорніє з портрета бровами Тарас / В невимовному грізному гніві* [6:32].

Цьому сприяє лексика поетичного твору на позначення реальних дій та предметів, що відтворюють об'єктивний суспільно-історичний процес. Предметно-образна картина репрезентує розширені похідні семи ‘занедбання, забуття національних витоків’ і ‘штучне викорінення національного’ або навіть ‘заборона насолоджуватися тим, що споконвічно належить тобі’, це підкреслено й рядком „*І прабатьківська мова – в архіві*”. Імовірно, питання „Для кого цвіте в Україні наша калина?” залишиться риторичним або вимагає від читача особистих міркувань чи інтимної відповіді. Уважаємо, що така недосказаність не дає змоги вповні дослідити семантичне розгалуження аналізованого слова-

символу й уявити цілісність образної картини, хоча поетичний твір має право на це.

В організації лексико-семантичної структури слова-символу основну роль відіграє його контекстуальне оточення, навіть якщо ця символічна одиниця має глибоко народне коріння і є формою відображення національної свідомості. У такому разі ми можемо говорити про підсвідомий рівень символізації, який історично зберігає основну сему й водночас нашаровує вторинні семи.

Вірогідно, звукове оформлення лексеми *калина* на слуховому рівні вже утворює плід людського внутрішнього життя, що визначене підсвідомим, і лише після цього ми виділяємо або традиційне, або новаторське. Тому поетичний вислів на зразок „*калина цвітом не буя*” спочатку може викликати негативні емоції, а вже потім вимагає контекстуального з'ясування семантики символу: *На цьому березі, / Де я, / Не видно ні душі, / Калина цвітом не буя, / Німують комиші, / І ні зозуля не кує, / Ні джерело не б'є* [7:14]. Національно-культурний компонент представлено не лише символічною одиницею *калина*, а й лексемами *зозуля, джерело, комиші* у сполученні з дієсловами *не кує, не б'є, німують*. Це слугує появі в семантичній структурі слова-символу *калина* семи ‘туга за батьківщиною’.

Калина – споконвічний символ України. Саме з таким значенням дендронімен *калина* найчастіше функціонує в поетичній мові кінця ХХ ст.: *І світиться у темряві століть / Його сльоза, незаймана й нетлінна, / І у долоні пламеніє віть, / над безміром кривавиться калина, / оце ж бо Він: упавши на коліна, / коло Дніпра навколішки стоїть* [11:173]. Метафора *кривавиться калина* зумовлена зовнішнім виглядом стиглих ягід, що мають насичений червоний колір. Саме червоно-кармінний колір калинових ягід та соку послуговав розвитку семи ‘неперервність життя’, ‘продовження роду’. „Символізуючи відновлювану від покоління до покоління кров українського народу, калина тим самим символізує його невмирущість, непідвладність часові, – зазначає О. А. Братко-Кутинський. – Єдинокровність, однак, пов'язує народ не лише в часі, а й у просторі” [3:38]. Отже, червону калину можна вважати засобом логічного зв'язку між населенням України.

До асоціативного ланцюга *калина – кров – рід* (а отже, *калина – рід*) може входити й лексема *вогонь*, що є одним із символів творення світу. Яскравої експресії набуває символ *калина* за умови наявності в тексті не лише метафор, а й порівнянь: *Там калина стікає кров'ю / На сніги, сполотнілі, як смерть. / Там калина цвіте, мов сніг, / На зеленому листі весен. / Гарячковим і передсмертним / Там калина горить / вогнем!* [7:41]. Традиційний символ *калина* є центром розширеного образно-емоційного поля, у складі якого аналізований символ вступає у зв'язки з іншими поетичними елементами. В основу

порівняння цвіту калини зі снігом покладено сему 'колір', тобто порівняння за кольором *білий*, а отже, похідні семи 'краса', 'незайманість', 'чистота'. В основі метафоричного перенесення *калина стікає кров'ю* теж колір, а вся метафорична одиниця символізує *загибель, смерть*. Проте асоціацію *калина – життя як процес* контекстуально підтверджує міні-сема 'відродження', яку активізує дієслово-присудок *цвіте*. У метафоричному перенесенні *калина горить вогнем* аналізований символ означає *фізичне змужніння, досконалість, пік життя*. Епітети *гарячковий* і *передсмертний* до лексеми *вогонь* викликають негативні асоціації й на рівні підсвідомого можуть виявляти та передбачати значення *кінець життя*. Отже, символ *калина*, який співвідноситься з реальними предметами й діями та перебуває в семантичній залежності від дієслів і прикметників-означень, репрезентує похідну сему 'життєвий процес'.

У поетичних текстах відбито й давні традиції українського народу. Куц калини біля хати – символ давнього світу, спадщини, фізичний і духовний потяг до рідної землі, оберегу, до своїх традицій: *А це хатина баби Якилини / З віконцями, що в землю вже вросли, / А біля них – червоний куц калини / Та зграйка низькорослих / синіх слив* [9:10]. Рівень символізації лексеми *калина* вмотивований не стільки уявленням про загальний вигляд реалії, скільки „значенневими” її частинами. З прадавніх часів зберігся асоціативний рівень калини та її частин: „нездоланність плодів калини морозами та зав'язями – нездоланність потягу народу до волі”; „гіркі плоди дерева – гірке життя людей”; „білий цвіт калини – чистота й незайманість дівчини”; „наповнені червоним соком ягоди – жіноча зрілість і плодovitість”.

На лексико-семантичну структуру символу *калина* суттєво впливає й колірна ознака, що

характеризує реалію. Так, колорономен *червоний* поєднує як загальноприйняте уявлення про красу, так і колірну – спектральну – насиченість, актуалізуючи тим самим сему 'краса'.

Дендрономен *калина* в поетичних текстах поєднується і з колорономеном *білий*, що означає внутрішню чистоту. У поєднанні *біла калина* на першому плані фіксуємо сему 'незайманість, цнота', що є складником семантичної структури лексеми *молодість*. Цю семантику підкреслює й протиставлення на зразок *не біла – зелена: Це літо холодне, як літо минуле. / Це літо мине, як і те промайнуло. / Набрякла зеленим уже горобина. / Не біла – зелена вагітна калина* [5:103]. Лексема *зелений* зберігає традиційні семи 'молодий; недозрілий', що на антропоморфному фоні означає „непідготовленість дівчини до народження дітей, до заміжжя”. При відсутності парадигми *дівчина – калина* колірні ознаки вказують на внутрішні процеси й зовнішній вигляд символічної одиниці залежно від природних умов.

Отже, зважаючи на семантичну розгалуженість символу *калина*, зовнішню красу її ягід і цвіту, поживність ягід, позитивне емоційно-естетичне навантаження ознак вихідної реалії, калину слід характеризувати як „рослину національного культу” [4:69]. Послаблення традиційного символічного значення лексеми *калина* призводить до втрати яскравого антропоморфного фону в поетичній системі. Традиційна семантика слова-символу *калина* сконцентрована у двох основних аспектах: *калина* – символ України і *калина* – символ дівчини. Семи, що групуються навколо інших рівнів символізації, є неосновними, допоміжними; вони лише доповнюють „ядро” залежно від контексту.

Література

1. Багнюк А. Л. Про вічне і земне. Символи українства / А. Л. Багнюк. – Т. : Принтер-Інформ, 2000. – 257 с.
2. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли ; пер. с фр. К. А. Долинина ; под ред. Е. Г. Эткинда. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
3. Братко-Кутинський О. А. Символіка світобудови. Українська традиція / О. А. Братко-Кутинський // Людина і світ. – 1991. – № 11. – С. 35–40.
4. Дяченко Л. М. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення / Л. М. Дяченко // Мовознавство. – 1997. – № 2 – 3. – С. 67–71.
5. Михайлюк П. Щось сталося : зб. віршів / П. Михайлюк ; упоряд. і авт. післямови Л. Коломієць. – К. : Смолоскип, 1995. – 125 с.
6. Низовий І. Д. Запрягайте, хлопці, коней : поезії / І. Д. Низовий. – Луганськ : Спілка ж-стів України, 1993. – 64 с.
7. Низовий І. Д. Свіча на вітрі : лірика / І. Д. Низовий. – Луганськ : Світлиця, 1996. – 48 с.
8. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – 624 с.
9. Світличний І. На березі вічності : поезії / І. Світличний ; ред.-упоряд. Л. П. Стрельник. – Луганськ : Спілка ж-стів України, 1994. – 80 с.
10. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. IV. – 840 с.
11. Фішбейн М. Вірші / М. Фішбейн // Дніпро. – 1997. – № 1 – 2. – С. 137.